

# نگاهی به شرحهای نهج البلاغه

<"xml encoding="UTF-8?">

اشاره

از زمانی که شریف رضي در سال 400 ه ق کار جمع و تدوین نهج البلاغه را به پایان رسانید، تا امروز که بیش از هزار سال از عمر این کتاب شگفت انگیز در حوزه فرهنگ اسلامي مي گذرد، توجه اندیشمندان و معرفت پژوهان رشته هاي مختلف اسلامي از ادب گرفته تا تاريخ، اخلاق، عرفان، حکمت و کلام، سياست و حکمراني و مدیریت، به این کتاب به عنوان يکي از مهمترین منابع قابل استناد و قابل تامل جلب شده است .

سنت شرح نویسی بر متون دینی قدمتی طولانی دارد . کتابهاي مقدس ادیان مختلف از سوي عالمان دینی با دقت و تامل مورد بررسی هاي دقیق و موشکافانه قرار گرفته اند . در تاريخ اسلام، پس از قرآن کریم که اصلي ترین و اصیل ترین منبع تمامی مسلمانان بشمار مي رود، تقریباً هیچ کتاب مقدس دیگری، بسان نهج البلاغه مورد شرح و تفسیر قرار نگرفته است . شارحان با انگیزه هاي گوناگون اقدام به شرح نویسی مي کرده اند : توضیح واژگان دشواریاب، شرح مبانی کلامی، فلسفی موردنظر، تحلیل و تبیین حوادث تاریخی که به اجمال ذکر شده اند، ذکر نکات ادبی و بلاغی، استفاده وعظگونه و اخلاقی از متون دینی و به تعبیری کمک به گسترش فرهنگ معنوي، نقل و نقد آراء شارحان پیشین، نقد و بررسی اسنادي و اثبات صحت روایات، و حتي اثبات قدرت علمي نویسندگان شرح، در زمره این انگیزه ها بشمار مي روند .

در هر حال، انگیزه شارحان هرچه که بوده یا خواهد بود، ما اکنون وارث انبوهي از شرحهاي گوناگون بر نهج البلاغه هستیم که کم وبیش دارای مزایا و کاستیها، کژي ها و راستي ها و درستي ها و نادرستي هاست . اما این همه، جزئی از فرهنگ مکتوب اسلامي بشمار رفته و بر ما است که در شناسایی همه - یا اهم آنها - هرچند به اجمال، بکوشیم .

نخستین شرح؟

در اینکه نخستین شرح نهج البلاغه از سوي چه کسی نگاشته شده، ظاهراً توافقي میان کتاب شناسان و نهج البلاغه پژوهان وجود ندارد . برخی از احمدبن محمد الوبري به عنوان نخستین شارح نام برده اند، گروهی سیدفضل الله راوندي را اولین شارح دانسته اند . (1)

شرح سیدفضل الله راوندي

تالیف : تاج الاسلام سیدضیاءالدین ابوالرضا فضل الله بن علي راوندي از بزرگان علم و ادب شیعی در سده ششم هجری است .

راوندي در سفر خود به نجف، نسخه اصل نهج البلاغه را ملاحظه نموده و از روی آن نسخه ای برای خود نویسانیده و در ربیع الاول 511 به پایان رسانیده و پس از اتمام نسخه آن را قرائت، مقابله و تعلیقاتی بر آن نوشته و کلمات

و جملات دشوار آن را شرح کرده، که به عنوان اولین شرح بر نهج البلاغه قلمداد شده است. (2)

نسخه ای از نهج البلاغه در دست است که محمدصادق بن محمد شفیع یزدی در 1132 از روی ابوالفتح احمد بن ابی عبدالله بلکوبن ابی طالب آبی از روی نسخه سیدفضل الله راوندی تحریر نموده و حواشی راوندی در آن نقل شده است. (3)

### شرح نهج البلاغه وبری

احمد بن محمد وبری خوارزمی از فضایی قرن ششم هجری، شرحی بر نهج البلاغه نوشته که نظرش فقط شرح مشکلات آن بوده است. از این شرح، بیهقی در معارج نهج البلاغه و قطب الدین کیدری در حدائق الحقائق و ابن عتایی در شرح خود بر نهج البلاغه، نقل نموده اند. ولی اصل این شرح در حوادث ایام از بین رفته و به دست ما نرسیده است. (4)

### معارج نهج البلاغه یا شرح ابن فندق بیهقی

تالیف : ظهیرالدین ابی الحسن علی بن زید انصاری اوسی بیهقی ملقب به فرید خراسان و ابن فندق (متولد 493- متوفای 565 ه. ق) (5)

شرح معروفی است که بیهقی در دو جزء بر نهج البلاغه نوشته، جزء اول آن را در 9 ربیع الاول 552 و جزء دوم آن را در 13 جمادی الاولی 552 به پایان رسانیده است.

از این کتاب نسخه منحصری در آستان قدس رضوی به شماره 2052 موجود است، (6) و از روی همان نسخه از سوی کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی در قم سال 1409 ه. ق به تحقیق استاد کتابشناس محمدتقی دانش پژوه به چاپ رسیده است.

### منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه

تالیف : قطب الدین سعید بن عبدالله بن حسین راوندی مشهور به قطب راوندی (م 573 ه. ق)

شرح علمی و ادبی مهمی است بر نهج البلاغه و به گمان برخی اولین شرح نهج البلاغه نیز به شمار می رود. این شرح را قطب راوندی در اواخر شعبان 556 به پایان رسانیده و سرآغازش چنین است :

«الحمد لله الذي جعل آل محمد اصول البراعة و فروعها واتخذهم - و هم رحمة للعالمين - معدن البلاغة وينبوعها.»

نسخ متعددی از این شرح به دست ما رسیده که استاد فقیه سیدعبدالعزیز طباطبائی هفت نسخه آن را معرفی نموده است. (7) و تاکنون سه بار به چاپ رسیده، بار اول در حیدرآباد هند در سه جلد به تصحیح شیخ عزیزالله عطاردی در سال 1403 ه. ق، بار دوم چاپ دوم همان تصحیح در تهران، بار سوم از سوی کتابخانه حضرت آیت ا... مرعشی در قم سال 1406 به تصحیح سیدعبداللطیف قرشی کوهکمری.

شرح قطب راوندی مأخذ و مصدر شروح بعدی نهج البلاغه قرار گرفته و قطب الدین کیدری در حدائق الحقائق و علی بن ناصر در اعلام نهج البلاغه و ابن ابی الحدید در شرحش در موارد متعدد از آن نقل و متعرض آراء وی شده اند.

تأليف : قطب الدين ابوالحسن محمد بن حسين بيهقي كيدري نيشابوري، مشهور به قطب الدين كيدري (زنده در سال 610 هـ . ق) (8)

كيدري شرحش را در اواخر شعبان سال 576 هـ . ق به پايان رسانيده و در آن از شرح قطب الدين راوندي و فريد خراسان بهره جسته است . سرآغاز شرح وي چنين است :

«الحمد لله الذي جل جناب عظمتة من ان يتصور بالالوهام»

از شرح كيدري نسخ متعددي در دست است و تاكنون سه بار به چاپ رسيده است، بار اول در هند سال 1404 هـ . ق به تصحيح شيخ عزيزالله عطاردي در سه جلد، بار دوم تجديد همان چاپ در تهران در سال 1415 هـ . ق، بار سوم در ايران با تحقيق مجدد به چاپ رسيده است .

#### شرح ابن ابي الحديد

نگارش شرح نهج البلاغه از سوي عزالدين ابي حامد عبدالحميد بن هبة الله المدائني مشهور به ابن ابي الحديد (9) (656-586 هـ . ق) تحولي اساسي در نگارش شروح نهج البلاغه تلقي مي گردد . زيرا وي علاوه بر اين كه بر ادب عرب تسلط وافر داشته و اشعاري نيكو نيز سروده، بر تاريخ فقه، و كلام نيز احاطه داشته است . از اين رو شرح وي در طي قرون و اعصار گذشته همواره مورد توجه علاقمندان كلام مولي عليه السلام بوده است . (10)

ضمن اين كه وي ظاهرا نخستين شارح غيرشيعي نهج البلاغه نيز هست . شرح ابن ابي الحديد از حيث بيان زيبائيهاي ادبي نهج البلاغه و ذكر مسائل تاريخي از اهميت ويژه اي برخوردار است . هرچند اين شرح به زبان عربي نگاشته شده، اما چند ترجمه از آن به زبان فارسي ديده مي شود . از جمله شمس الدين محمد بن مراد - كه ظاهرا از دانشمندان عصر صفوي است - آن را به پارسي برگردانده است . هرچند اين ترجمه تاكنون به صورت خطي باقي مانده است . (11) ترجمه اي ديگر نيز با نام مظهر البيئات اثر نصرالله تراب بن فتح الله دزفولي از اين شرح وجود دارد كه آن نيز مخطوط است . (12) گزيده اي از اين شرح، در ساليان اخير توسط استاد دكتور محمود مهدوي دامغاني به زبان فارسي شيوا و زيبا ترجمه و در چند مجلد از سوي انتشارات اميركبير منتشر شده است . علاوه بر ترجمه هاي يادشده، برخي نيز گزيده هايي از آن را به زبان اصلي كتاب - يعني عربي - فراهم کرده اند . از جمله مي توان به اين گزيده ها اشاره كرد : التقاط الدر والنخب اثر محمد بن قنبر كورعلي مدني كاظمي، (13) الدرالنضيد اثر فخرالدين عبدالله بن المويد بالله (14) و مختصر شرح ابن ابي الحديد اثر سلطان محمود بن غلامعلي طبسي مشهدي (م 1097 هـ . ق). (15)

با اين همه، شرح ابن ابي الحديد، علي رغم استقبال فراوان، مورد نقدهاي متعدد و جدي، عمدتا از سوي منتقدان شيعي، نيز قرار گرفته است . از جمله مي توان به نقد احمد بن طاوس (م 673 هـ . ق) با نام الروح في نقض ما برمه ابن ابي الحديد، اشاره كرد . (16) شيخ يوسف بحراني (م 1186 هـ . ق) هم انتقادات خود را بر اين اثر سلاسل الحديد لتقييد ابن ابي الحديد، ناميده است . (17) كتاب ديگري با نام سلاسل الحديد في رد ابن ابي الحديد اثر مصطفى بن محمدامين (م 1331) ديده مي شود . (18) از ديگر نقدها مي توان به الرد علي ابن ابي الحديد اثر شيخ علي بن حسن بلادي بحراني (م 1340)، (19) الشهاب العتيد علي شرح ابن ابي الحديد، نگاشته شيخ عبدالنبي عراقي، (20) والرد علي ابن ابي الحديد اثر شيخ طالب حيدر اشاره كرد . (21)

ابن ابی الحدید در مبانی کلامی، معتزلی و به علت موافقت با جاحظ، معتزلی جاحظی است. هرچند برخی کوشیده اند از ابن ابی الحدید چهره ای به عنوان یک شیعی غالی نشان دهند، اما بررسی شرح نهج البلاغه نشانگر گرایشات معتزلی او است. وی در آغاز کتاب، اتفاق همه شیوخ معتزلی خود را بر صحت شرعی بیعت با خلیفه اول نقل نموده و بر فقدان نصی از جانب رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم در بیعت با وی تأکید می کند و می افزاید انتخاب مردم که هم به اجماع و هم به غیراجماع، راه تعیین پیشوا شمرده شده، موجب صحت آن است. همو به پیروی از مکتب معتزله بغداد، امام علی علیه السلام را برتر از خلفای پیشین دانسته و این برتری را هم در کثرت ثواب و هم در فضایل و خصال حمیده می داند. با این همه به عقیده او، افضلیت امام، امری ضروری نیست! همچنین او معتقد است که هیچ نصی بر خلافت امیرالمؤمنین علی علیه السلام از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم وارد نشده است.

ابن ابی الحدید این اثر را در بیست جزء و به نام ابن علقمی وزیری تألیف کرد. وی نگارش این شرح را در اول رجب 644 هجری آغاز و در پایان صفر 649 تمام کرد. او در پایان کتاب خود می نویسد. تدوین این اثر چهار سال و هشت ماه طول کشید که برابر است با مدت خلافت حضرت علی علیه السلام. به گزارش هندوشاه به پاس نگارش این اثر هدایایی گران قیمت از سوی ابن علقمی به او اهدا شد.

اهمیت شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، با چشم پوشی از نقاط ضعف عقیدتی، عمدتاً در گزارش های مفصل تاریخی است. او در تدوین این گزارش ها علاوه بر استفاده از منابع مشهوری چون اغانی ابی الفرج اصفهانی، سیره ابن هشام و تاریخ طبری، از برخی منابع نادر استفاده کرده که امروزه از میان رفته یا در دسترس قرار ندارند. از این جمله می توان به کتابهایی نظیر المقالات تألیف زرقان شاگرد ابراهیم بن سیار نظام، المقالات ابوالقاسم کعبی بلخی، کتاب فضایل امیرالمؤمنین علی علیه السلام اثر احمد بن حنبل، کتاب الجمل هشام بن محمد کاتبی و کتاب الکنت از ابراهیم بن سیار نظام، اشاره کرد.

گذشته از شرح حوادثی که به گونه ای در متن نهج البلاغه بدان اشاره شده، شرح ابن ابی الحدید به لحاظ حضور و حیات وی در زمان حمله مغول و انعکاس حوادث مربوط به خروج مغول، فتح ماوراءالنهر و خراسان و عراق و دیگر نواحی و هجوم آنان به بغداد، از منابع مهم تاریخی در این موضوع به شمار می رود. با این همه ابن ابی الحدید گاه چنان در نقل حوادث تاریخی راه افراط را در پیش می گیرد که می توان تاریخ ابن ابی الحدید را از شرح نهج البلاغه وی بسان کتابی مستقل استخراج کرد. و گاه در پاره ای موارد اصلاً اشاره ای به حادثه تاریخی نمی کند.

درمورد مباحث ادبی نیز این افراط و تفریط گاه به چشم می خورد. در برخی موارد نیز اشتباهات چشمگیری دیده می شود. برای نمونه وی خطبه 39 را به حادثه غارت نعمانی نسبت می دهد، درحالی که این خطبه به مناسبت کشته شدن محمد بن ابی بکر ایراد شده است. نیز خطبه 29 را به حادثه غارت ضحاک نسبت می دهد، درحالی که مربوط به داستان معاویه است. (22) از دیگر مواردی که درباره شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید گفته شده، عدم رعایت مناسبت نقل مطالب در بسیاری از موارد است، هرچند که بسیاری از این مطالب دارای اهمیت هستند. (23)

مصباح السالکین

معروف ترین شرح نهج البلاغه در سده هفتم قمری، مصباح السالکین اثر محدث، فقیه و متکلم برجسته شیعی،

کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی است. این عالم فرزانه، معاصر خواجه نصیرالدین طوسی بوده و ظاهراً میان آن دو رابطه استادی و شاگردی دوجانبه برقرار بوده است. بدین گونه که خواجه نزد وی به آموزش فقه و او نزد خواجه به آموزش کلام پرداخته است. هرچند گفته اند مقام فقهی او بسان مقام کلامی خواجه بوده است، با این همه مهمترین اثر وی که همین شرح نهج البلاغه است، بیش از همه شرحی به روش کلامی و فلسفی است. (24)

قبل از پرداختن به روش ابن میثم در این شرح و ذکر ویژگی های آن، لازم به تذکر است که وی پس از نگارش این شرح، آن را تلخیص نموده و آن را اختیار مصباح السالکین نامیده است. ویژگی ها :

- 1- ابن میثم در آغاز جلد نخست، مقدمه ای در حدود هفتاد صفحه پیرامون مباحث ادبی نگاشته، موضوعاتی نظیر دلالت الفاظ، اقسام لفظ، مباحث اشتقاق الفاظ، ترادف و توکید، مشترک لفظی، بلاغت و فصاحت، محاسن کلام، حقیقت و مجاز، تشبیه، استعاره، حقیقت نظم، اقسام نظم، حقیقت خطابه، مبادی و اقسام خطابه، امور مختلف در زیبایی خطابه را توضیح داده است.
  - 2- در ادامه همین مقدمه بحثی جالب پیرامون شخصیت و فضائل انسانی امام امیرالمؤمنین علیه السلام وجود دارد. او در این بحث که طی چند فصل ذکر شده، از ابعاد مختلف به بررسی شخصیت امام علیه السلام می پردازد: فضیلت های بیرونی امام علیه السلام (ص 75) فضیلت های نفسانی امام علیه السلام در ابعاد نظری و عملی (ص 79)، کرامات امیرالمؤمنین (ص 82).
  - 3- وی در این شرح به سایر شرح های قبل از خود نظر داشته و گاه با نقل کلمات شارحان پیشین به تایید یا تضعیف اقوال آنان می پردازد. (برای نمونه ج 1 ص 105)
  - 4- استفاده های بجا و شایسته از قرآن کریم در توضیح و تفسیر کلام مولی علیه السلام. (برای نمونه ص 116، 117)
  - 5- اشاره به اقوال ادیبان گذشته در فهم کلمات نهج البلاغه (ص 116).
- اما مهمترین ویژگی شرح ابن میثم، صبغه کلامی و فلسفی آن است. ابن میثم به علت مطالعات گسترده حکمی و کلامی، با نگاه یک متکلم شیعی کوشیده است تا به بررسی و شرح نهج البلاغه بپردازد. این ویژگی ضمن آنکه یک امتیاز برای این شرح تلقی گردیده اما به علت تحت الشعاع قرار گرفتن سایر مسائل، مورد نقد برخی از شارحان دیگر قرار گرفته است. نقد دیگری که بر این شرح مطرح گردیده کثرت استناد به روایات غیرشیعی و ضعف استفاده از منابع روایی و نقلی شیعی است. هم چنین در مباحث ادبی و لغوی نیز نقدهایی به این شرح وارد شده است. (25)

شرح علامه حلی

تالیف: علامه جمال الدین ابومنصور حسن بن یوسف بن مطهر حلی (م 726 ه. ق) درباره شرح علامه حلی بر نهج البلاغه، نظرات کتابشناسان متفاوت است. علامه حلی در کتابش «خلاصة الاقول في معرفة الرجال» در ضمن آثارش کتاب «مختصر نهج البلاغه» را یاد کرده است. (26) ولی در الذریعه عنوان شده که در برخی نسخ الخلاصه نام کتاب «کتاب مختصر شرح نهج البلاغه» ذکر شده است. (27) و در کشف الحجب توضیح داده شده که علامه حلی شرح ابن میثم را تلخیص نموده است (28) و ظاهر سخن وی چنان است که نسخه ای از کتاب را

ملاحظه نموده است . و در روضات الجنات نیز شرح نهج البلاغه، ضمن آثار موجود علامه حلی یاد شده است . (29)

نسخه ای از شرح نهج البلاغه ای در کتابخانه دکتر علی اصغر مهدوی در تهران موجود است که طبق قرائن قطعیه مؤلف آن از دانشمندان سده هشتم هجری است . و گفته شده که این شرح همان شرح علامه حلی است . خوشبختانه این نسخه با تحقیق شیخ عزیزالله عطاردی باعنوان "شرح نهج البلاغه شارح محقق من اعلام القرن الثامن" در سال 1375 ه . ش در 530 صفحه منتشر شده است که محقق، انتساب آن را به علامه حلی یقینی نمی داند .

اما قرائن قوی احتمال انتساب آن به علامه حلی، مردود نیست . از جمله آن که در این شرح سوال و جوابی بین شارح و خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی طرح شده، که این گونه سوال و جوابها بین علامه حلی و خواجه رشیدالدین در موارد متعدد دیگر، در دست است . از جمله رساله فوائد زیارت خواجه رشیدالدین فضل الله است که آن را در سال 709 ه . ق در پاسخ علامه حلی نگاشته است . (30)

هم چنین مناظره ای بین علامه حلی و خواجه رشیدالدین درباره جمع بین آیه «قل رب زدني علما» و حدیث حضرت علی علیه السلام «لو كشف الغطاء ما ازددت يقينا» صورت گرفته که امروزه نسخه آن در دست است . (31)

هم چنین در کتاب «کاوشی در نهج البلاغه» درباره انتساب این شرح به علامه حلی بحث شده است . (32)

#### شرح ابن عتایقی

تالیف : کمال الدین عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم عتایقی حلی مشهور به ابن عتایقی از دانشمندان شیعی سده هشتم هجری . (33)

ابن عتایقی شرح خودش را در چهار جلد تالیف نموده و جلد سوم آن را در 786 ه . ق به پایان رسانیده است . او شرحش را از سه شرح ابن مثمیم و ابن ابی الحدید و قطب الدین کیدری گزینش نموده و در مواردی نظرات ابن ابی الحدید را نقد نموده است .

از شرح ابن عتایقی فقط جلد اول و جلد سوم آن باقی مانده که از سوی بنیاد نهج البلاغه در دست تحقیق و انتشار است . اما از جلد دوم و چهارم تاکنون نسخه ای شناسایی نشده است . (34)

#### شرح الهی اردبیلی «منهج الفصاحة»

تالیف : کمال الدین حسین بن شرف الدین عبدالحق اردبیلی متخلص به الهی (م 950 ه . ق) (35)

الهی چهار اثر درباره نهج البلاغه تالیف نموده که عبارتند از :

1- شرح کبیر نهج البلاغه که آن را "منهج الفصاحة فی شرح نهج البلاغه" نامیده و به شاه اسماعیل صفوی تقدیم نموده است . تاکنون نسخه ای از این شرح شناسایی نشده است . و آن چه در فهرس به نام منهج الفصاحة الهی اردبیلی، معرفی شده تلخیص این کتاب بوده نه اصل آن .

2- نهج الفصاحة یا منتخب منهج الفصاحة، الهی اردبیلی بعد از نگارش شرح کبیر خود بر نهج البلاغه، چون همت مردمان را از مطالعه آن به سبب تفصیلش قاصر دید، آن را به نام شاه طهماسب صفوی تلخیص و "نهج الفصاحة" نامید . از این شرح نسخه های متعددی در دست است و در فهرس با نام "منهج الفصاحة" معرفی

شده است . این شرح به پارسی است و تاکنون به چاپ نرسیده است .

3- ترجمه نهج البلاغه، ترجمه روانی است از نهج البلاغه و گویا اولین ترجمه فارسی نهج البلاغه است . این ترجمه به صورت چاپ سنگی به چاپ رسیده است .

4- شرح و ترجمه کنایات و استعارات منهج الفصاحه، الهی اردبیلی این رساله را به درخواست سیدجلال الدین احمد مشهور به صفار مشهدی طوسی، نگاشته و در آن استعارات و تمثیلات به کار رفته در شرح کبیرش "منهج الفصاحه" را تفسیر نموده است . نسخه ای از بخش آغازین این کتاب در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می شود . (36)

شرح ملافتح الله کاشانی «تنبيه الغافلین»

تالیف : ملافتح الله بن شکرالله شریف کاشانی (م 988 ه . ق) ترجمه و شرح پارسی است از نهج البلاغه، این شرح به صورت مزجی صورت گرفته و اغلب جنبه ادبی و لغوی دارد .  
از این شرح نسخ متعددی در دست است و اخیرا دوبار به صورت زیبا (بار اول در سه جلد و بار دوم در دو جلد) منتشر شده است . این شرح شباهت زیادی با ترجمه الهی اردبیلی دارد و در موارد متعددی کلمات و الفاظ عین هم هستند .

منهاج الولاية في شرح نهج البلاغة

این شرح اثر جمال السالکین عبدالباقي صوفي تبریزی (م 1039 ه . ق) و ملقب به دانشمند است . منهاج الولاية شرحی موضوعی بر نهج البلاغه است . دانشمند، خطبه های نهج البلاغه را در دوازده باب تقسیم بندی کرده است :

باب اول : ستایش خداوند، توحید ذاتی، اسمائی و افعالی او، بیان شگفتیهای آفرینش؛

باب دوم : ستایش پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم و آل او، و مناقب آنچه که او آورده است : قرآن کریم و اسلام؛

باب سوم : بیان شرافت دانش، هدایت، و اوصاف عالمان؛

باب چهارم : تقوی، صفات متقین و شعار اولیاء و صالحان؛

باب پنجم : حکمتهای ظریف، مثالهای لطیف و آداب؛

باب ششم : وصایا، نصیحتها و مواعظ؛

باب هفتم : دوری از دنیای گذرا و روی آوردن به آخرت جاودان؛

باب هشتم : مذمت کبر و فخر و حسد و توبیخ متکبران؛

باب نهم : مذمت ظلم و ظالمان و هرکس که با هدایت و دین به مخالفت برمی خیزد؛

باب دهم : قوانین عدالت و حکم و سیاست مدن؛

باب یازدهم : معاد، احوال مرگ و قبر و احوال حشر و قیامت و ورود به بهشت و دوزخ؛

باب دوازدهم : دعا .

در هریک از این بابها، تعدادی خطبه مورد شرح قرار گرفته اند . با این همه تعدادی از خطبه های باب نهم و تمامی خطبه های باب های دهم و دوازدهم بدون شرح باقی مانده که ظاهرا مؤلف موفق به شرح آنها نشده

است . نکته دیگر اینکه در این شرح تکیه اصلی بر شرح خطبه ها بوده و به نامه ها و حکمتهای قصار کمتر توجه شده است .

روش مؤلف بدین قرار است که در هریک از ابواب فوق الذکر چند خطبه که مناسب با عنوان بوده برگزیده و پس از بیان عبارتی کوتاه از هریک از خطبه ها - و گاه چند عبارت - به شرح آن خطبه پرداخته است .

این شرح، در همه موارد، یکسان نیست . در برخی خطبه ها با تفصیل بیشتر و برخی دیگر بسیار فشرده و مختصر و حتی در پاره ای موارد تنها ترجمه عبارات نهج البلاغه است .

همچنین در ابواب گوناگون تعداد خطبه ها از یکسانی برخوردار نیست . برای نمونه در باب نخست هفت خطبه مورد شرح قرار گرفته اند که مفصل ترین ابواب کتاب را تشکیل می دهند . در باب دوم بیست خطبه، در باب سوم چهار خطبه و در باب چهارم تنها یک خطبه شرح شده است .

شرح عبدالباقي شرحي ترکیبی است : عرفان، ادب، اخبار و روایات، حکمت و کلام و اخلاق به وفور در این شرح دیده می شوند . او برحسب مورد از اقوال بزرگان اهل معرفت - نظیر ابن عربی، صدرالدین قونوی، روزبهان بقلی شیرازی، قشیری، خواجه نصیرالدین طوسی، مولوی، عطار، شبستری و ابن فارض - برای فهم و درک کلام بلند امام علیه السلام بهره می جوید .

در یک کلام، از شرح عبدالباقي بشدت بوي عرفان شیعی استشمام می شود . انتخاب دوازده باب و شروع از توحید و ختم آن به معاد و دعا، نشان از گرایشات شدید سلوکی شیعی دارد .

این شرح که تا روزگار ما در کتابخانه های مختلف بصورت خطی باقی مانده بود، با همت جناب آقای حبیب ا . . . عظیمی و به کوشش دفتر نشر میراث مکتوب در دو جلد عرضه شده و در اختیار طالبان فهم کلام مولی علیه السلام قرار گرفته است .

#### شرح روغنی قزوینی

تالیف : مولی محمد صالح بن محمدباقر روغنی قزوینی از دانشمندان سده یازدهم هجری؛ شرح مزجی است بر نهج البلاغه که به جهت مزجی بودن آن گاهی از آن با نام ترجمه نهج البلاغه نیز یاد می شود . این شرح به صورت سربی در سال 1321 ه . ق به اتمام میرزا علی ادیب خلوت فرزند میرزا اسماعیل عماد لشکر آشتیانی به چاپ رسید و در آن چاپ این کتاب اشتباهها به مولی صالح بن محمد برغانی قزوینی (م 1283 ه . ق) نسبت داده شده است . (37)

نسخ متعددی از این کتاب در دست است و چهل سال پیش با تصحیح و حواشی سیدابراهیم میانجی در چهار جلد منتشر شده است . (38) و تصحیح مجددی از آن در حال انجام است . (39)

#### بهجة الحقائق و حدائق الحقائق

این دو شرح از آثار سیدعلاءالدین محمد گلستانه اصفهانی (م 1110 ه . ق) است .

بهجة الحقائق، شرحی مختصر - اما کامل - بر نهج البلاغه بوده و دربردارنده توضیحاتی پیرامون عبارات دشوار نهج البلاغه است . (40)

حدائق الحقائق فی شرح کلمات کلام الله الناطق : شرحی مفصل - اما ناتمام - بوده که تنها تا خطبه 13 نهج البلاغه را شرح داده، (41) از این شرح سه مجلد باقی مانده و سرنوشت باقی مجلدات نامعلوم است . اساس

این شرح تفصیلی بر اخبار و روایات بوده، هرچند شارح از ذکر نکات ادبی و سخنان بزرگان ادب هم غفلت نورزیده است. مهمترین ویژگی این شرح، تحقیقی مفصل پیرامون موضوع امامت است که در طی آن به تمامی شبهات مخالفان پاسخ داده شده است.

گلستانه شرح سومی نیز بر نهج البلاغه نگاشته که آن شرح مفصل خطبه همام است. او تمامی این شرح را در فصل بیست و نهم کتابش «روضة العرفاء في شرح الاسماء الحسنی» درج نموده است. (42) هیچکدام از شروح گلستانه به چاپ نرسیده و نسخ متعددی از آنها در دست است.

#### شرح نواب لاهیجی

تالیف: ملامحمدباقر بن محمد نواب لاهیجی اصفهانی از دانشمندان سده سیزدهم هجری؛ شرح و ترجمه مفصلي است از نهج البلاغه که مؤلف جلد اول آن را در سال 1225 و جلد دوم را در سال 1226 به پایان رسانیده است. این شرح را مؤلف به نام فتحعلي شاه قاجار تالیف نموده است. نسخ متعددی از این شرح در دست است و بار اول در سال 1317 ه. ق در تهران به چاپ رسیده و در سال 1379 ه. ش از سوی دفتر نشر میراث مکتوب در تهران در سه جلد به شکل زیبا و تحقیقی، مجدداً به چاپ رسیده است.

شرح دنبلي خويي «الدرة النجفية في شرح نهج البلاغه الحيدرية»

تالیف: آیت الله شهیدمیرزا ابراهیم بن حسین دنبلي خويي (شهادت 1324 ه. ق) (43).

مؤلف شرحش را در دو جلد تالیف نموده و جلد اول آن را در سال 1273 در دهه دوم صفر و جلد دوم آن را در جمادی الاول 1291 به پایان رسانیده است. شرح وی گزیده ای از شرح ابن میثم بحرانی است. و نسخ متعددی از آن در دست است که جلد اول نسخه اصل مؤلف در مدرسه نمازی خويي (44) و جلد دوم در کتابخانه آیت الله مرعشي (45) نگهداری می شود. این شرح در زمان حیات مؤلف در تبریز به صورت سنگی به چاپ رسیده است. و اخیراً از طرف اداره اوقاف چاپ مجدد و تحقیقی آن در دست انجام است.

#### منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة

در میان شرحهایی که در قرن سیزدهم هجری بر نهج البلاغه نگاشته شده منهاج البراعة اثر ارزنده علامه محقق مرحوم حاج میرزا حبیب الله هاشمی خويي، از جایگاه ویژه ای برخوردار است. این کتاب که یکی از گسترده ترین شرحهای نهج البلاغه بشمار می رود، شرحی از آغاز نهج البلاغه تا پایان خطبه دویست و بیست و هشتم بوده و در چهارده مجلد انتشار یافته است. علامه محقق معاصر استاد حسن زاده آملی با نگارش تکلمه ای در پنج مجلد و مرحوم استاد محقق محمدباقر کمره ای نیز با نگارش دو مجلد دیگر به همان سبک و سیاق این شرح ناتمام را به اتمام رسانده اند. در نتیجه دوره کامل شرح دارای بیست و یک جلد بوده که محصول تلاش این سه عالم فرزانه است. لازم به یادآوری است که ناتمام ماندن شرح نهج البلاغه مرحوم خويي به علت وفات ایشان در سال 1324 ه. ق بوده است.

مؤلف در آغاز دیباچه ضمن ستایش از نهج البلاغه به سه شرح از شرحهای معروف (راوندي، ابن ابی الحديد و ابن میثم) اشاره و بطور اجمال به برخی از کاستی های آنها اشاره می کند. وی آنگاه انگیزه خود را از نگارش این شرح، فقدان شرحی درخور و شایسته بر نهج البلاغه دانسته و می گوید کوشیده است تا شرحی عرضه کند که دشواری

هاي متن را آسان نموده و حجابهاي فهم را بدر، بين واژگان، ترجمان و اعراب جدائي انداخته و دقايق معاني و حقايق بياني را آشكار سازد، مشكلات معاني را با بهترين بيان تبیین کند و معضلات مباني نهج البلاغه را با بياني متقن تفسير نمايد و در اين راستا از قرآن كريم و روايات ائمه طاهرين بهره مند شده است . همچنين اين شرح داراي ويژگي هايي است که در ساير شرحها ناياب يا کمياب است :

1- ضبط اعداد متن نهج البلاغه جهت تسهيل امر پژوهندگان،

2- تقسيم خطبه ها و کلمات طولاني به چند قسمت،

3- جداسازي ميان لغت، معني و اعراب و ذکر نکات لطف ادبي،

4- شرح آميخته با متن (شرح مزجي)،

5- اشاره به مواردی که ابن ابی الحديد از جاده صواب خارج شده و نقد آراء و دیدگاههاي وي،

6- اشاره به حوادث تاريخي مذکور در نهج البلاغه،

7- ذکر سلسله سند هريک از بخشهاي نهج البلاغه .

مؤلف سپس در مقدمه اي گسترده، به مهمترين مباحث بلاغي پرداخته و بيش از دويست صفحه را به اين

مباحث اختصاص داده است . سپس مختصري به شرح نام، القاب، کنيه ها و شمایل و صفات اميرالمؤمنين

علي عليه السلام پرداخته و آنگاه به سیدرضي و نهج البلاغه مي پردازد .

اين شرح به زبان عربي فصيح نگاشته شده و از گستره معلومات ادبي، روايي، قرآني، تاريخي نويسنده حکايت مي کند .

## بهج الصباغة في شرح نهج البلاغة

در ميان شرحهاي نهج البلاغه، بهج الصباغة في شرح نهج البلاغة اثر علامه معاصر مرحوم شيخ محمدتقي

تستري (شوشتري) (م 1374 ه . ش) يك اثر ممتاز و به لحاظ روش قطعا بي نظير است . اين عالم فرزانه که در

فقه، رجال و تراجم و حديث صاحب نظر و داراي دهها جلد اثر تحقيقي در اين سه حوزه معرفتي شيعي بوده و تا

سنين كهولت، پرکار و پرتلاش به تتبع و پژوهش اشتغال داشت، با نگارش اين شرح که در چهارده مجلد نسبتا

قطور انتشار يافته، به حق نقطه عطفی در شرح نويسي بر نهج البلاغه ايجاد کرد .

او در آغاز کتاب خود ضمن ستايش نهج البلاغه و کلام اميرالمؤمنين عليه السلام . به نقد و ارزيابي عالمانه نهج

البلاغه پرداخته و برخي از تحريفهاي را که توسط سیدرضي در سخنان آن حضرت صورت گرفته، خاطرنشان مي

سازد . همچنين اشتباهات سیدرضي را در انتساب سخنائي به آن حضرت که براساس شواهد، مربوط به

اميرالمؤمنين نيست، يادآور مي شود . نيز برخي از موقعيتهاي خطابه ها و کلمات آن حضرت را که سيد اشتباهها

ذکر کرده برمي شمرد . بي ترديد، چنين رويکردي به نهج البلاغه و سیدرضي پيش از علامه تستري در ميان

شارحان نهج البلاغه ديده نمي شود .

وي در همين مقدمه و پس از ذکر مطالب فوق به اهم شرحهاي نهج البلاغه پرداخته و از آن ميان سه شرح ابن

ابي الحديد، ابن ميثم و خويي را به ترتيب بهترين شرحها مي داند . با اين همه، از دیدگاه علامه تستري، اين

شرحها ضمن داشتن نقاط قوت، خالي از ضعف نبوده و بر اين اساس يك يك اين شرحها مورد نقد اجمالي قرار

مي گيرند .

بدین ترتیب، وي تصميم مي گيرد تا شرحي جامع بر نهج البلاغه بنويسد که فاقد کاستي ها و کژي هاي شرحهاي

دیگر باشد . اما برخلاف سنت رایج در شرح نویسی، که براساس ترتیب خطبه ها، نامه ها و کلمات قصار شرح صورت می گیرد، وی بر آن می شود تا طرحتی نو در انداخته و با چشم پوشی از سنت ترتیب لفظی، براساس "ترتیب معنوی" شرح خود را سامان دهد . بدین سان این شرح نخستین شرح موضوعی مفصل بر نهج البلاغه است که در شصت فصل طراحی و تدوین شده است . این موضوعات عبارتند از :

توحید، آفرینش جهان، آفرینش فرشتگان، خلقت انسان (حضرت آدم علیه السلام)، نبوت عامه و خاصه، امامت عامه و خاصه، ملاحم و مغیبات، دانش امیرالمؤمنین علیه السلام و دیگر سجایای اخلاقی آن حضرت، تفسیر آن حضرت از آیات قرآن کریم، قضاوتها، پاسخهای مثل گونه امیرالمؤمنین علیه السلام، زهد و بی اعتنائی امام به دنیا، التزام علی علیه السلام به حق و عدالت، دعاها، شگفتیهای جهان آفرینش، دانشهای ستوده و ناپسند، رهنمودهای آن حضرت به خلیفه دوم، دوستی و دشمنی او، شجاعت و شهامت وی، دوستان و دشمنان امام، سرزنشهای او نسبت به کارگزاران خود، پیمان و تقیه آن حضرت، گله ها و شکایتهای ایشان، کاستی های مردمان و اختلاف آنان، قضا و قدر، سخنان جامع آن حضرت در مسائل دین و دنیا، آنچه به عمر و عثمان مربوط می شود، موضوع بیعت آن حضرت، داستان جمل، داستان صفین، حادثه نهروان، غارتها، مقتل آن حضرت و وصیت های ایشان، مرگ، نکوهش دنیا، قیامت و بهشت و دوزخ، آنچه یک بنده نسبت به پروردگار خود باید انجام دهد . اسلام و ایمان و تقوی و کفر و نفاق، قرآن کریم، عبادات و معاملات و خیر و شر، فضایل و مکارم اخلاقی، صفات نکوهیده و پسندیده، آداب معاشرت، دوستان، شادباش و تسلیت، آداب جنگ، نکوهش شامیان و ستایش کوفه، انصار و گروههای قریش، استسقاء و قربانی، اقبال و ادبار، فتنه ها و بدعتها، عقل، قلب و دل، حقایق، فقر، زنان، شیطان و بالاخره موضوعات پراکنده .

هریک از این موضوعات شصت گانه دارای زیر موضوعات متعدد بوده که شمارش بیان آنها در این گفتار کوتاه نمی گنجد .

از ویژگی های برجسته این کتاب، معرفی نسخه های گوناگون نهج البلاغه و اشاره به اشتباهات، تصحیفها و تنظیمهای مختلف این نسخه ها و بالاخره دایره میزبان اعتبار این نسخه ها است . مؤلف همچنین اشاره می کند در برخی از شرحها، قسمتی از شرح به عنوان متن یا بالعکس قلمداد شده است . مؤلف در مقدمه یادآور شده که امانت در نقل را رعایت خواهد کرد و هر مطلبی که مربوط به دیگران باشد، به خود نسبت نخواهد داد چراکه این کار را نوعی "سرقت" می داند . و نتیجه می گیرد که اگر مطلبی به کسی نسبت داده نشده باشد، از خود او است .

روش علامه تستری در شرح بدین گونه است که در هر فصل و در پی هر عنوان که بخشی از خطبه یا کلام آن حضرت را نقل می کند، نخست به اختلاف روایت لغات و جملات در شرح ها پرداخته، سپس صورت صحیح آن لغت یا جمله را با استناد به آیات و روایت صحیح، بطور مستند شرح می دهد .

بطور کلی امتیازات بهج الصباغه را می توان در موارد ذیل برشمرد :

1- موضوعی بودن شرح که بدان اشاره شد .

2- نگرش انتقادی به برخی از شرحهای پیشین از جمله شرح ابن ابی الحدید و شرح ابن میثم .

3- تصحیح متن نهج البلاغه، براساس متن منتشره از سوی شیخ محمد عبده مصری و اقدام به تطبیق این متن با چند متن دیگر از جمله متن نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ابن میثم و یک متن خطی .

4- مستندسازی روایات نهج البلاغه براساس متون قبل از تالیف نهج البلاغه . علامه با کوششی درخور توجه

تلاش کرده است تا منابع روایات نهج را یافته و متن خود را با متون قبل از نهج البلاغه تطبیق دهد .

5- گستردگی موضوعات مورد بحث . علامه با انتخاب 60 عنوان اصلی که هرکدام دربردارنده چندین عنوان فرعی است اهم موضوعات این کتاب شریف را به بحث گذاشته است . این موضوعات هریک جلوه ای از نهج البلاغه را نشان داده و بیانگر دامنه وسیع این دائرة المعارف عرفان، حکمت، سیاست و فلسفه و کلام است .

6- توجه به ظرائف حوادث تاریخی . احاطه علامه بر مباحث تاریخی موجب گردیده تا درمورد حوادث تاریخی با دقت سخن گفته و خطاهای شارحان پیشین را نشان دهد .

7- بی طرفی علمی در نقد و بررسی . علامه بدون تعصب و جانبداری از مذهبی خاص، نقدهای علمی خود را بر سخنان شارحان گذشته مطرح نموده و ضمن برشمردن محاسن آنان، معایب آشکار را نیز مطرح می نماید . با این همه، نباید از ذکر چند کاستی در این شرح ارجمند غفلت ورزید :

1- این شرح، براساس گرایشات و توانائیهای علمی مؤلف، بیشتر شرحی "نقلی" است و علیرغم معارف گسترده و عمیق عقلی و فلسفی در نهج البلاغه، شرح مذکور کمتر صبغه عقلی دارد .

2- هرچند فصلهای شصت گانه بیشترین تنوع موضوعی را دارند . اما ترتیب منطقی خاصی در این چینش مشهود نیست .

3- چاپ نخست کتاب با اسلوب ویرایشی کنونی سازگار نبوده و هرچند در چاپ دوم بسیاری از کاستی های چاپ نخست برطرف گردیده، اما برخی از خدمات ویرایشی دیگر هنوز در کتاب وجود ندارند . از جمله فهرستهای لازم، اعراب گذاری آیات و روایات، توضیح لغات دشوار و دیریاب، که امید است با همت بنیاد نهج البلاغه این کاستی ها در چاپهای آینده برطرف گردد .

شرح شیخ محمد عبده مصري

در میان علمای معاصر اهل سنت، شیخ محمد عبده مصري مفتی اسبق مصر و از شاگردان سیدجمال الدین اسدآبادی، در پی آشنایی با نهج البلاغه توسط سید، و به ترغیب او، با تامل در مضامین و معارف آن، کوشید تا این کتاب را به جامعه مصر معرفی کند . او در مقدمه خود بر نهج البلاغه می نویسد اصلا این کتاب را نمی شناخته و نسبت به آن آگاهی نداشته است، اما هنگامی که از وطن دور بوده بر اثر برخوردی، با این کتاب آشنا شده، آن را مطالعه کرده و سخت در شگفتی فرورفته است و احساس می کند که به گوهری گرانبها دست یافته است . بر این اساس تصمیم می گیرد تا با انتشار نهج البلاغه آن را به توده مردم عرب معرفی کند . شرح شیخ محمد عبده، بیشتر حاوی الفاظ مشکل و واژگان غریب نهج البلاغه است . با این همه، این شرح در جهان عرب از شهرت بسزایی برخوردار بوده و بارها در مصر، لبنان و ایران تجدیدچاپ شده است .

ترجمه و تفسیر نهج البلاغه

در میان شرحهای متعددی که در عصر حاضر بر نهج البلاغه نگاشته شده، یکی از مهمترین شروح، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه اثر استاد علامه مرحوم شیخ محمدنقی جعفری (م 1377 ه . ش) است .

این دانشمند فرزانه که عمری را به بررسی آراء و اندیشه های متفکران و فیلسوفان و عارفان شرق و غرب گذرانده و دهها اثر ارزشمند را پدید آورده بود، در دو دهه اخیر عمر پربار خویش، تمامی وجهه همت خود را مصروف ترجمه و شرح نهج البلاغه کرده بود و حاصل این کار بسیار ارزنده - اما متأسفانه ناتمام - تاکنون در 27 جلد عرضه شده

است .

استاد جعفری به علت نوع بینش عمیق و همه جانبه ای که داشت کوشید در این تفسیر، ابعاد مختلف فلسفی، کلامی، عرفانی، فقهی، حقوقی، جامعه شناختی، فلسفه سیاسی، فلسفه حقوقی، و روانشناختی کلام مولی امیرالمؤمنین را دریابد . توجه به همین ابعاد است که شرح استاد را از سایر شروح گذشته و معاصر، متمایز می گرداند . اهم ویژگی های شرح و ترجمه استاد به قرار ذیلند :

1- بی شک در میان شرح های متعددی که بر نهج البلاغه به زبان های گوناگون نگاشته شده، شرح استاد، از لحاظ کمیت، گسترده ترین است . و اگر این کار ارزشمند با همین روش به پایان می رسید به حدود 40 جلد بالغ می شد .

2- ویژگی دیگر این که این شرح به زبان پارسی رسا و روان عرضه شده و برای خوانندگان فارسی زبان دارای جذابیت قلمی خاصی است .

3- ترجمه متن نهج البلاغه - باتوجه به احاطه گسترده استاد جعفری بر دو زبان عربی و فارسی - بسیار خوب، دقیق و روان است . این ترجمه هرچند تحت اللفظی نیست، اما با تقید به متن، به سهولت مراد و مقصود صاحب کلام را بیان کرده و با استفاده از کلمات توضیحی، تعقیدات متن را برطرف کرده است .

4- استاد در مواجهه با متن نهج البلاغه می کوشد تا با درنظر گرفتن شرایط زمانی، مکانی، قرینه های لفظی و غیرلفظی، درک مخاطبان مستقیم کلام مولی علیه السلام و موقعیت تاریخی آنان، و معنایی که از کلام آن حضرت در ذهن آنان نقش می بندد، نزدیکترین تفسیر و شرح را در اختیار خواننده قرار دهد .

5- توجه به سند سخنان امام علیه السلام و اثبات موثق بودن آنچه در نهج البلاغه گردآوری شده، از دیگر امتیازات این شرح است . استاد با پیگیری اسناد می کوشد تا خواننده را مطمئن سازد که بدون تردید آنچه را که در نهج البلاغه گرد آمده، از آن امام علیه السلام بداند .

6- عبور از ظواهر الفاظ و بسنده نکردن به شرح زیباییهای لفظی و ادبی نهج البلاغه و تلاش برای دریافت عمق اقیانوس کلام مولی علیه السلام نیز از دیگر ویژگی های این اثر تاریخی است . شرح استاد دربردارنده موشکافی ها و غواصی های ویژه ای است که در سایر شروح نمی تواند آنها را یافت .

7- استاد بر آن است که در فهم کلام امیرالمؤمنین علیه السلام نمی توان از قرآن کریم و کلمات و روایات نبوی صلی الله علیه و آله وسلم چشم پوشید . لذا در جای جای این شرح، استناد به قرآن کریم و روایات به چشم می خورد که منبعی ارزشمند برای شناخت نهج البلاغه است .

8- از ویژگی های برجسته این شرح، اختصاص یک جلد کامل (جلد اول) با بیش از سیصد صفحه، به شناخت امیرالمؤمنین علیه السلام از ابعاد مختلف است . این جلد که به عنوان مقدمه شرح نهج البلاغه می باشد، به موضوع "رسالت انسانی و شخصیت علی علیه السلام" می پردازد و می کوشد تا زوایای ناشناخته یا کم شناخته شخصیتی آن حضرت را در قالب جملات و کلماتی دلنشین و با استفاده از آراء اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان و نیز در پرتو قرآن کریم و روایات نبوی و همچنین سخنان خود آن حضرت را بررسی نماید .

در حقیقت اگر سایر مجلدات، کوششی است گسترده در جهت فهم "کلام" مولی علیه السلام، این جلد تلاشی است شایسته در جهت شناسایی خود آن حضرت . والحق باید گفت استاد با نگاهی روان شناسانه توفیقات زیادی در این عرصه داشته است . استاد جعفری از میان نامه های امام علی علیه السلام نیز به شرح و تفسیر عهدنامه مالک اشتر پرداخته که به صورت مستقل و با عنوان «حکمت اصول سیاسی اسلام» چاپ شده است .

این بود توضیحات مختصری درباره حدود بیست شرح مشهور و معروف نهج البلاغه، اما درباره دیگر شروح نهج البلاغه به مصادر زیر مراجعه شود :

- 1- خاتمه مستدرک الوسائل، محدث شهیر میراز حسین نوری ص 513 که تعداد 26 شرح را نام برده است .
  - 2- اعیان الشیعه، سیدمحسن امینی عاملی ج 8 ص 245 که 31 شرح را یاد کرده است .
  - 3- کتاب «ماهو نهج البلاغه» سیدهبة الدین شهرستانی (متوفای 1386 ه . ق) که 45 شرح را یاد کرده است .
  - 4- فهرست کتابخانه عمومی معارف، تألیف عبدالعزیز جواهرالکلام که 51 شرح را ذکر نموده است .
  - 5- فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، شیخ ضیاءالدین ابن یوسف حدائق شیرازی، ج 2، ص 124-139 که 66 شرح را یاد کرده است .
  - 6- الغدیر، علامه امینی در جلد چهارم در شرح حال سیدرضی، 89 شرح را یاد کرده است .
  - 7- مقدمه کتاب "شرح نهج البلاغه لشارح من القرن الثامن" از شیخ عزیزالله عطاردی که 83 شرح را ذکر نموده است .
  - 8- مصادر نهج البلاغه، سیدعبدالزهراء خطیب که 101 شرح را یاد کرده است .
  - 9- الذریعه الي تصانیف الشیعه، شیخ آقابزرگ تهرانی ج 14 ص 111-161 که 148 شرح را یاد کرده است .
  - 10- شروح نهج البلاغه، شیخ حسین جمعه که 210 شرح را یاد نموده است .
- اما درباره کتابهای مربوط به نهج البلاغه اعم از شرح تمام کتاب یا ترجمه آن یا شرح برخی خطب آن به موارد زیر مراجعه شود :
- 1- کتابنامه نهج البلاغه، تألیف رضا استادی که در آن 370 کتاب مربوط به نهج البلاغه ذکر شده است .
  - 2- کتاب شناسی نهج البلاغه، مقاله ای از آقای محمدمهدی علیقلی (46) که در آن درباره نهج البلاغه به تفکیک موضوع مصادر و کتابهای مربوطه ذکر گردیده بدین ترتیب :
- شروح (123 شرح)، ترجمه های فارسی (65 ترجمه)، ترجمه به زبانهای انگلیسی (9 ترجمه)، به زبان اردو (13 ترجمه)، دیگر زبانها (16 ترجمه)، برگزیده های نهج البلاغه (56 کتاب) برگزیده به زبانهای مختلف دنیا (10 کتاب)، شروح تک نگاری برای خطبه ها و نامه ها و کلمات قصار (248 کتاب)، و درباره موضوعات دیگر مربوط به نهج البلاغه حدود 242 اثر را معرفی نموده است .

-----  
پی نوشت ها :

- 1) سیدعبدالعزیز طباطبائی، فی رحاب نهج البلاغه، مجله تراثنا، ش 35 و 36 ص 160
- 2) آقابزرگ تهرانی، الذریعه ای تصانیف الشیعه 14/143، سید عبدالعزیز طباطبائی فی رحاب نهج البلاغه (تهرانشناسی 35-36) ص 170 .
- 3) فهرست نسخه های خطی کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی ج 1 ص 302 نسخه شماره 273، نسخه دیگری که از روی نسخه سیدفضل الله تحریر شده، نسخه شماره 1190 کتابخانه رضا در رامپور هند نگهداری می شود و فیلم آن به شماره 5046 در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود . (فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران 3/526).
- 4) سیدعبدالعزیز طباطبائی، نهج البلاغه عبدالقرون، (تراثنا ش 37 ص 152)

- (5) برای شرح حال وی رک : تراثنا، ش 37 صص 154-187 .
- (6) فهرست نسخ خطی کتابخانه آستانه قدس رضوی ج 5 ص 171 این نسخه را تاج کرمانی تحریر نموده و در 14 صفر 705 به پایان رسانیده است .
- (7) نهج البلاغه عبر القرون، تراثنا، ش 38 و 39 ص 264 و 265 .
- (8) برای شرح حال وی رک : سید عبدالعزیز طباطبائی، نهج البلاغه عبر القرون، (چاپ شده در مجله تراثنا ش 37 و 38 صص 302-319).
- (9) در مورد وی بنگرید به : ابن کثیر، البداية والنهاية ج 13 ص 119؛ مقریزی، السلوک ج 1، ص 407؛ ابن شاکر، فوات الوفيات ج 1، ص 248 .
- (10) در مورد این شرح بنگرید به : دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج 2، ص 620 .
- (11) فهرست کتابخانه ملی، ج 4 ص 360 .
- (12) فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج 2 ص 253 .
- (13) آغا بزرگ تهرانی، الذریعه الي تصانيف الشيعة، ج 2 ص 87 .
- (14) همان، ج 13 ص 134 .
- (15) همان، ج 14، ص 126 .
- (16) عبدالزهرّا خطیب، مصادر نهج البلاغه، ج 1 ص 218 .
- (17) تهرانی، همان، ج 12 ص 210 .
- (18) خطیب، همان، ج 1 ص 220 .
- (19) همان، ج 1 ص 219 .
- (20) تهرانی، همان، ج 14 ص 255 .
- (21) خطیب، همان، ج 1 ص 220 .
- (22) گزارشی از این اشتباهات را می توان در فصل های 34 و 60 بهج الصباغه فی شرح نهج البلاغه ملاحظه کرد .
- (23) در رابطه با شرح ابن ابی الحدید، نوشته آقای صادق حسن زاده مراغی، چاپ شده در کتاب نهج البلاغه از منظر فرزندگان صص 187-212 مراجعه شود .
- (24) در مورد ذیل بنگرید به : دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج 4 ص 716؛ نیز طبقات اعلام الشیعه، روضات الجنات، قصص العلماء، ریاض العلماء .
- (25) برای نمونه بنگرید به : منهاج البراعة، ج 1 ص 6 .
- (26) رجال العلامة الحلی، قم، منشورات دضی، ص 47
- (27) الذریعه 14/124، قم 1959
- (28) کشف الحجب والاستار، ص 496/قم 2783، سیداعجاز حسین نیشابوری .
- (29) خوانساری، روضات الجنات، ص 172
- (30) رسایل خطی فارسی، دفتر دوم، ص 51-69
- (31) رسول جعفریان، تاریخ تشیع، ج 2 ص 664 .
- (32) کاوشی در نهج البلاغه، ص 64 و مقالات کنگره سوم و چهارم بزرگداشت نهج البلاغه، ص 284 مقاله "شارحان نهج البلاغه" .

- (33) برای شرح حال ابن عتایقی رک : مجله وقف میراث جاویدان، ش 25 و 26، ص 94-96 و برای آثار وی رک به مجله آئینه پژوهش (ش 48 آذر و دی 1376 ه . ش ص 98-104).
- (34) برای نمونه شرح ابن عتایقی به مجله وقف میراث جاویدان ش 25 و 26 ص 97-98 .
- (35) برای شرح حال و آثار الهی اردبیلی به مقاله دکتر محمدرضا برزگر خالقی در مجله وقف میراث جاویدان ش 9 (بهار 1374 ش) ص 132-143 رجوع شود .
- (36) فهرست نسخه های کتابخانه مجلس شورای اسلامی ج 26 ص 161 .
- (37) الذریعه 14/128 .
- (38) تهران : چاپ اسلامی، 1380 ق .
- (39) فصلنامه علوم حدیث، ش 18 (زمستان 1379 ش) ص 230 .
- (40) الذریعه 3/161 و 14/145
- (41) الذریعه 6/284 و 14/145 و فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه سپهسالار 2/60 .
- (42) الذریعه 14/145 .
- (43) برای شرح حال مؤلف رک : صدرائی خویی، سیمای خوی، صص 178-183 .
- (44) فهرست نسخه های خطی مدرسه نمازی خوی ص 146، نسخه شماره 294 و 295 و 296
- (45) فهرست نسخه های خطی کتابخانه حضرت آیت ا . . . مرعشی ج 12 نسخه شماره 4419 .
- (46) مجله وقف میراث جاویدان، ش 25 و 26 (ویژه نهج البلاغه) بهار و تابستان 1378 ش، صص 145-161 و نهج البلاغه از منظر فرزنانگان (ویژه نامه شماره 2)، 1379 ش ص 249-336 .